

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ (XIX – початок XX століття)

Віталій Іванчишен

УДК 908+679.8(477.43/.44)“18/19”

У статті проаналізовано історико-краєзнавчі праці XIX – початку XX ст., присвячені проблематиці каменотесного промислу на території Східного Поділля.

Ключові слова: камінь, каменотесний промисел, надмогильні пам'ятники, хрест.

В статье сделан анализ историко-краеведческих трудов XIX – начала XX в., посвященных проблематике каменотесного промысла на территории Восточного Подолья.

Ключевые слова: камень, каменотесный промысел, надмогильные памятники, крест.

The paper analyses the historical and regional ethnographical publications of the XIXth – early XXth centuries covering the problems of stonecutting on the territories of East Podillia.

Keywords: stone, stonecutting, tombs, cross.

Каменотесний промисел є автентичним явищем системи ремесел і промислів та водночас однією з недосліджених сторінок традиційної культури подолян, що зумовлює актуальність даного дослідження. Маючи вузькорегіональне, нерідко навіть локальне розповсюдження, промисел обробітку каменю займав одне із чільних місць у господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців Східного Поділля.

Особливої уваги потребує розгляд історіографічної бази проблеми з метою розгляду промислу в історичній ретроспективі та виявлення основних тенденцій розвитку промислу.

У першій половині XIX ст. в історичній нації панувала романтична течія, що зумовило значний інтерес науковців до вивчення минулого козацьких часів. У рамках романтичних студій почалося історичне, археологічне та етнографічне вивчення збережених козацьких пам'яток, особливо це стосувалося кам'яних надмогильних пам'ятників. Науковці фіксували написи на козацьких хрестах, робили спроби відшукати історії та легенди про їх установлення. Особливо вартісними є праці А. Скальковського [18, с. 28–77], Н. Вертильяка [6, с. 73–74] та Д. Яворницького [25, с. 100–121], які є описом історико-географіч-

ної подорожі і торкаються проблем існування та побутування каменотесного промислу на українських теренах.

У 40-х роках XIX ст. на Поділлі починається дослідження соціально-економічного та культурного розвитку регіону царським урядом. Потреба в цьому була зумовлена необхідністю дослідження й використання ресурсів Поділля, приєднаного від колишньої Речі Посполитої.

У 1845 році було створено Російське географічне товариство (РГТ), яке поставило описи земель і країв під свій контроль за спеціальними програмами. Воно ставило акцент на природничо-географічних особливостях земель, але також інтерес проявлявся до історії поселення краю та виробництва (тобто з ухилом до економічної географії) [5, с. 90].

Визначальну роль у розгортанні дослідження і зборі краєзнавчих відомостей відіграв Південно-Західний відділ РГТ, діячі якого зуміли мобілізувати подільський науковий потенціал у нагромадженні етнографічних матеріалів.

Особливої уваги заслуговує сьомий том фундаментального видання корифея української етнологічної науки П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», опублікований

1872 року. Свідченням того, що «Труды» не втратили й нині своєї актуальності, є їх перевидання в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського протягом 2006–2011 років [22].

П. Чубинський, подаючи широкий етнографічно-статистичний опис євреїв і поляків, порушує проблему міжетнічного та міжконфесійного характеру каменотесного промислу. Яскравим свідченням цього є фіксація, на основі статистичних даних, у повній власності євреїв понад 90 % усіх існуючих млинів [22, с. 193–194], механізм яких ґрунтувався на роботі кам'яних жорнових каменів.

У рамках дослідження народної архітектури вчений наголошує на тому, що на території Подільської губернії, особливо в українських поселеннях, що розташовані на берегах річок, трапляються кам'яні огорожі із сухим способом кладки [22, с. 392–393].

У 60–80-х роках ХІХ ст. головними інструментами політики уряду стають новостворені Подільський статистичний комітет і Подільський історико-археологічний єпархіяльний комітет, завдання яких полягало у всесторонньому дослідженні Подільського краю. Результатом роботи стало видання «Обзоров Подольской губернии», 12 випусків «Трудов» та «Подольских епархиальных ведомостей» [27, с. 99–100]. Безумовно, головною заслугою цих організацій був збір і фіксація етнографічного матеріалу.

На сторінках вказаних періодичних видань публікувалися замітки про придорожні хрести, козацькі надмогильні пам'ятники, межові знаки. Опис у формі інвентарної репрезентації досліджуваних пам'яток прослідковуємо і в подальших працях етнографів кінця ХІХ — початку ХХ ст. Важливе значення цих періодичних видань полягає не тільки в їх змісті, але й у тому, що зафіксована інформація є унікальною, її неможливо отримати з інших історичних джерел, вона має краєзнавчу, історичну та етнографічну значимість.

Цінний матеріал міститься в науковій розвідці Н. Данильченка, що була опублікована

Подільським статистичним комітетом наприкінці 60-х років ХІХ ст. [11, с. 4–56]. Публікація має різнопланові сюжети, що висвітлюють сімейні та господарсько-торговельні звичаї. Дослідження Н. Данильченка дозволяє значною мірою з'ясувати народні демонологічні уявлення подолян про камінь як елемент природи та сакральне навантаження кам'яних виробів.

Поява у вітчизняній науковій літературі перших публікацій, присвячених промислу обробітку каменю припадає на останню чверть ХІХ ст.

Унікальний фактологічний матеріал міститься в наукових працях І. Малишевського [16, с. 323–428], М. Сумцова [21, с. 64–68], І. Беньковського [4, с. 161–162] та І. Каманіна [12, с. 81–82]. Вказані автори розглядають проблему творення, існування, призначення та побутування кам'яних придорожніх хрестів на українських теренах, зокрема на території Східного Поділля. Актуальним також є те, що було зафіксовано окремі локальні обряди, пов'язані з використанням придорожніх хрестів, що повністю зникли в наші дні.

Наприкінці ХІХ ст. на Поділлі було опубліковано декілька історико-етнографічних та статистичних видань за редакцією пресекретаря Подільського губерніяльного статистичного комітету В. Гульдмана. У праці «Справочная книжка Подольской губернии» автор узагальнив господарське життя подолян, висвітлив статистичний матеріал з ремесел і промислів, наявності судноплавства на Східному Поділлі, а також подав відомості центрів, асортименту виробів та місць збуту продукції каменотесного промислу. Заслугою автора є також матеріал, що висвітлює місце кустарних промислів у повітових містах та містечках Подільської губернії [9].

У праці «Памятники старины в Подолии», залучаючи значний фактологічний матеріал та всебічно досліджуючи масив археологічних пам'яток на Поділлі, В. Гульдман подає замітку про «фігури» та придорожні хрести, уважаючи їх невід'ємним атрибутом

традиційної культури подолян. Актуальним є те, що автор зафіксував, обчислив та класифікував зазначені пам'ятки за матеріалом виготовлення, вказуючи на існування понад тисячі кам'яних хрестів у різних повітах Подільської губернії [10].

На собливу увагу заслуговує німецьке видання «Энциклопедия промышленных знаний», що була перекладена російськими вченими впродовж 1899–1902 років. У цій праці окремий розділ присвячено прийомам обробки та традиції використання різних порід каменю в європейських державах у порівнянні з Російською імперією [26, с. 6–34].

Цінний фактологічний порівняльний матеріал присутній у працях російських учених А. Спіцина [20, с. 203–234] та І. Шляпкіна [24, с. 48–84], які описували та аналізували кам'яні хрести середньовічного Новгороду. Завдяки цим першим науковим розвідкам з історії кам'яних хрестів було трансформовано аматорський дослідницький інтерес у наукові студії, що займалися вивченням збережених кам'яних етнографічних артефактів.

У 1908 році була опублікована праця представника київської школи мистецтвознавства К. Широцького, що поклала початок вивчення українських надмогильних хрестів та пам'ятників. Автор наголошує на тому, що «в українських надгробках маємо ми окрему галузь української народної штуки, яка виростає досить високо у своїй красі й стоїть на сильнім ґрунті» [23, с. 143–144], і яка є зовсім недослідженою. Незважаючи на те що праця К. Широцького має яскравий мистецтвознавчий контекст, вона є надзвичайно цінною з точки зору фактичного й порівняльного матеріалу та представленого ілюстративного ряду пам'яток.

Ще одним здобутком автора є наукова розробка однієї з перших класифікацій українських надмогильних хрестів в історичній ретроспективі та вагоме збагачення понятійно-термінологічного апарату виготовлення кам'яних надмогильних пам'ятників [23].

Особливої уваги потребує розгляд наукових студій Ф. Вовка, що присвячені проблемі

виявлення і побутування кам'яних хрестів та пам'ятників. У праці «Старинные деревянные церкви на Волини» автор порушує проблему призначення придорожніх хрестів та звичаїв, пов'язаних з їх використанням, аргументуючи це на основі порівняльного матеріалу Волинської й Подільської губерній [7, с. 166–173].

Напередодні Першої світової й особливо в період війни загострилася нагальна потреба імперського уряду в якнайшвидшому розвитку кустарної промисловості, що мала задовольнити потреби війська й тилового забезпечення.

Упродовж 1913–1917 років за підтримки уряду публікувалися періодичні видання, що ілюстрували діяльність владних органів на місцях в організації кустарної промисловості. Особливу роль відводили прифронтовим територіям Південно-Західного краю, про що свідчать відомості в журналах «Вестник кустарной промышленности», «Вестник Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности», «Ежегодник кустарной промышленности», «Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России». Автори статей на сторінках видань торкаються необхідності розширення кустарної промисловості в кожному регіоні Поділля, створення відповідних центральних і місцевих органів влади, що мали контролювати цей процес [15, с. 54–57]. Явний інтерес представляють узагальнені відомості щодо кустарної діяльності в межах Південно-Західного краю, у яких зафіксовано каменотесний промисел як один з основних у Подільській губернії [14, с. 68–70].

Комплексне дослідження ремесел і промислів на Поділлі, зокрема каменотесного промислу, пов'язане з діяльністю земської адміністрації, що готувалася до участі в Другій всеросійській кустарній виставці в Петербурзі в 1913 році. Особливо пильної уваги потребує розгляд опублікованих етнографічних статей, розвідок і заміток на сторінках регіонального часопису «Экономическая жизнь Подолии», у якому фіксувалися основні результати дослідників кустарно-ремісничої проблематики.

Ю. Александрович був одним з перших, хто почав досліджувати каменотесний промисел. На початку ХХ ст. за пропозицією губернiальної влади він здійснював на території Подiльської губернії «кореспондентське дослідження». Кореспондентський метод дослідження, що набув актуальності наприкінці ХІХ і особливо на початку ХХ ст., передбачав три етапи: по перше, попередню розробку запитальника-анкети фаховим етнографом у губернiальному центрі; по-друге, з метою охоплення більших територій збір і фіксація польового матеріалу могла здійснюватися не тільки фахівцями, але й студентами, журналістами, вчителями та ін.; третім заключним етапом було уніфікування зібраних матеріалів і обробка їх фаховим керівником. Варто відзначити доцільність та ефективність використання вказаного методу, на засадах якого було опубліковано більше 30 наукових розвідок, що зафіксували систему ремесел та промислів подолян.

У 1912 році місцева губернiальна влада розіслала в усі волості опитувальні анкети-листи з метою збору відомостей про ремесла й промисли Подiльської губернії. З метою уточнення даних було запрошено кореспондентів, які мали зібрати відомості про десять найважливіших ремесел і промислів на Подiллі. Ю. Александрович узяв відповідальність за деревообробний та каменотесний промисли. Протягом 1913–1914 років було зібрано та систематизовано етнографічний матеріал, опублікований у праці «Кустарні промисли Подiльської губернії» [1, с. 465–501].

Попри те, що ця етнографічна студія має описовий характер, вона є унікальною, оскільки це перше узагальнююче дослідження з історії і техніки каменотесного промислу краю.

Автор на тлі багатьох повітів виділяє Ямпільський, бо на його території завдяки багатим покладам пісковика був локалізований кам'янообробний промисел, тоді як в інших — лише видобування каменю для будівництва.

Ю. Александрович подав стислий екскурс з історії каменотесного ремесла на Подiллі та

уточнив відомості про центри каменотесного промислу в Ямпільському повіті, зокрема в сс. Русава, Дзигівка, Мервинці, Букатинці та Бандишівці.

Одним з найважливіших результатів етнографічного дослідження Подiлля стало створення «Музея Подольской губернии», колекції якого складаються із зібраних дослідниками матеріалів з історії та техніки ремесел і промислів. Культурно-історичний відділ музею сформував колекцію з усіх досліджених ремесел та промислів, серед яких і «каменный» [2, с. 11]. Ю. Александрович зазначав, що в музеї зібрано і зберігається 15 фотокарток і не громіздкі предмети, що дозволяють характеризувати техніку каменотесного промислу на Подiллі. Відзначаємо надзвичайну важливість вказаної роботи, адже це перша класифікація виробів з каменю, зафіксована в колекціях музейної установи, фонди якої, на жаль, утрачені.

Слід відзначити працю А. Прусевича «Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии», у руслі того ж «кореспондентського дослідження», ініційованого земством [17, с. 37–49]. Дослідник поставив собі за мету показати наявність системи ремесел та промислів на Подiллі. Виокремивши найбільш поширені (ткацтво, гончарство), А. Прусевич водночас вказав на наявність каменотесного промислу. Цінність означеної праці полягає також у тому, що на основі статистичних даних про кількість дворів та число кустарів автор показав місце обробки каменю серед інших ремесел, підкреслюючи вузько-регіональний характер промислу. Крім того, А. Прусевич зібрав відомості про центри з обробітку каменю і про кількість кустарів у кожному з них.

Важливе значення для історії та технології кустарних ремесел і промислів, а особливо в окресленні методичних проблем, розкривається в праці А. Карапута «Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии». Автор складає розгорнену таблицю з даними про наявність реме-

сел та промислу, відзначаючи, що у відсотковому відношенні каменотесний промисел має більше одного процента в загальній структурі [13, с. 25–43]. А. Карапут розробляє проект-анкету з метою збору матеріалів по кустарним промислам. Серед її найважливіших пунктів — статистичні дані про число дворів і кустарів, комплекс інструментів, результат і збут виробів [13, с. 38–42].

Праця А. Карапута дає можливість поглянути зсередини на технологію та методичний інструментарій дослідження земських «кореспондентів» початку ХХ ст.

Цінною з погляду фіксації є праця подільського земського статистика Г. Слоницького «Кустарные промыслы в Подольской губернии», у якій автор констатує, що розвиток ремесел та промислів в умовах 1910–1913 років може бути можливий лише при підтримці земської адміністрації, також у статті вміщено узагальнюючу таблицю, де подано чисельність дворів і кустарів у Подільській губернії. Це одним здобутком цієї праці є висновок автора щодо мотиву селян займатися ремеслами. Г. Слоницький пише з цього приводу: «Было бы ошибочно полагать, что крестьяне занимаются промыслами ради одного того, чтобы заработать лишнюю копейку, пользуясь досужим, свободным от полевых занятий, временем. Доходы, извлекаемые ими из посторонних земледелию заработков, не есть добавочные к тем средствам существования, которые уже обеспечены земледелием, — в длинной цепи крестьянского труда это необходимое звено, дающее возможность свести в хозяйстве концы с концами» [19, с. 40–41].

Важливе значення в розробці каменотесного промислу на Поділлі має історико-географічний нарис Д. Григор'єва-Нашого (Н. Григорієва) [8], написаний у дусі народницького світогляду [3, с. 124]. Упродовж 1890–1910 років Н. Григорієв учителював на Вінниччині, де зібрав та узагальнив матеріал з історії, етнографії, геологічної будови та природно-кліматичних умов Східного Поділля.

У своєму нарисі етнограф подає характеристику геологічної будови краю, формування русел річок (особливо Дністра), наголошуючи на тому, що саме кам'яні породи створюють тут унікальну природу і дають можливість займатись промислами з видобування й обробітку природних матеріалів. Мешканці видобувають пісковик, вапняк, граніт, булижник та бутовий камінь, з яких вапняк та граніт вивозиться для потреб промисловості в південні губернії. Цінними є відомості з виготовлення жорен. Автор наголошує на тому, що вказані кам'яні вироби виготовляли з вапняку й пісковика. Важливим є висновок автора про те, що каменотесний промисел мав домашній характер, виготовлені предмети не продавали, а встановлювали на своїх подвір'ях.

Незважаючи на те що студія переважно має етнографічно-описовий характер, у ній знаходимо важливі висновки Н. Григорієва, що служать сьогодні унікальним джерелом характеристики промислу.

Історіографічний аналіз дає підстави вказати на існування значної кількості праць етнологів та істориків, що дотично стосуються вивчення каменотесного промислу.

Таким чином, необхідно відзначити, що протягом ХІХ — на початку ХХ ст. за допомогою створених російським урядом організацій, земської адміністрації було зібрано, систематизовано й опубліковано значний масив етнографічного матеріалу, який заклав базу дослідження.

Перші праці дослідників з історії, техніки й технології каменотесного промислу мають особливе значення, адже розкривають відомості з перших уст та висвітлюють сучасним дослідникам методологічний інструментарій кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Однак вивченням промислу дослідники займались побіжно, у рамках окремих його аспектів, а саме історії промислу та його техніко-технологічної сторони. Етнографи передусім торкалися регіонального, часом навіть локального, аспекту дослідження шляхом аналітичного опису.

1. *Александрович Ю.* Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465–501.
2. *Александрович Ю.* Культурно-исторический отдел музея Подольской губернии / Ю. Александрович // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 4. – С. 9–18.
3. *Бевз Т.* Формування національної свідомості українця (на прикладі становлення світогляду Н. Я. Григорієва) / Т. Бевз // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 124–126.
4. *Беньковский И.* Стреляние в кресты / И. Беньковский // Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – № 6. – С. 161–162.
5. *Верменич Я.* Історична регіоналістика : навчальний посібник / Я. Верменич. – К., 2014. – 412 с.
6. *Вертильяк Н.* Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах / Н. Вертильяк // Намогильні хрести запорозьких козаків / за ред. І. В. Сапожникова. – О., 1998. – Т. 1. – С. 73–74.
7. *Волков Ф.* Старинные деревянные церкви на Вольни (фрагмент) / Ф. Волков // Невичерпні джерела пам'яті. – О., 1998. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – С. 166–173.
8. *Григор'єв-Наш Д.* Поділля. Географічно-історичний нарис / Д. Григор'єв-Наш. – Кам'янець-Подільський, 1918. – 94 с.
9. *Гульдман В.* Справочная книжка Подольской губернии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1888. – 678 с.
10. *Гульдман В.* Памятники старины в Подолии (материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
11. *Данильченко Н.* Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии / Н. Данильченко // Этнографические сведения о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1869. – Вып. 1. – С. 4–56.
12. *Каманин И.* Таинственный крест в с. Молчанах (Ямпол. у. Подол. губ.) / И. Каманин // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1907. – Кн. 19. – Вып. 2. – С. 81–82.
13. *Карапут А.* Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии / А. Карапут // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 10. – С. 25–43.
14. Кустарная промышленность в Юго-Западном Крае // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – № 3 (15). – С. 54–57.
15. *Максимов Е.* Реформа Кустарного Комитета / Е. Максимов // Вестник кустарной промышленности. – 1915. – № 8 (30). – С. 54–57.
16. *Мальшевский И.* О придорожных крестах // Труды Киевской Духовной Академии / И. Мальшевский. – 1865. – № 11 (ноябрь). – С. 323–428.
17. *Прусевич А.* Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 13. – С. 37–49.
18. *Скальковский А.* Поездка по запорожским урочищам / А. Скальковский // Намогильні хрести запорозьких козаків / за ред. І. В. Сапожникова. – О., 1998. – Т. 1. – С. 28–77.
19. *Слоницький Г.* Кустарные промыслы в Подольской губернии / Г. Слоницький // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8–9. – С. 40–41.
20. *Спицын А.* Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских / А. Спицын // Записки Отдела Русской и Славянской Археологии. Записки Императорского русского археологического общества. – С.Пб., 1903. – Т. 5. – С. 203–234.
21. *Сумцов Н.* Культурные переживания / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 64–68.
22. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П. П. Чубинским : [в 7 т.]. – К., 2011. – Т. 7 / изд. под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильдебрандта. – Репр. вид. 1872 г. – 608 с.
23. *Широцький К.* Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – О., 1998. – С. 140–165.
24. *Шляпкин И.* Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV в. неподвижные и нецерковной службы / И. Шляпкин // Записки Императорского русского археологического общества. – С.Пб., 1907. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 48–84.
25. *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа (фрагменты) / Д. И. Эварницкий // Намогильні хрести запорозьких козаків / за ред. І. В. Сапожникова. – О. : ОКФА, 1998. – Т. 1. – С. 100–121.
26. Энциклопедия промышленных знаний / под ред. А. Арндха, Борхерса, Бюгерманна и др. ; пер. с нем. А. Байкова и др. – С.Пб., 1903. – Т. 7. Промышленность и техника. – 578 с.
27. *Ющенко О.* Народні ремісли та ремесла Поділля: історико-етнографічні дослідження краю ХІХ–ХХ ст. / О. Ющенко // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 92–98.